

**MULTIKULTURALIZAM:
U POTRAZI ZA POJMOM**

**MULTICULTURALISM:
IN A SEARCH OF THE NOTION**

Sažetak

Interes za multikulturalizmom se hipertrofirano javlja u dobu nacionalizma. Članak polazi od hipoteze da su kultura i društvo dva međusobno uvjetovana fenomena. Pretpostavka multikulturalizma je otvorenost kulture uopće, pa prema tome i svake posebne kulture. Sve su kulture otvorene, ali u vrlo različitom stepenu, pa je stoga moguće govoriti i o zatvorenosti kultura. Autor predlaže da se otvorenost-zatvorenost kulture posmatra u sljedećim oblicima: difuzija kulturnih elemenata, kontakt kultura i multikulturalizam, s jedne strane, i homogenost, ksenofobičnost i represivnost kultura, s druge strane. Članak nudi i sljedeću tipologiju multikulturalizama: marginalni, intramultikulturalizam, stratifikacijski, minoritetski i amalgamski multikulturalizam. Iako teorijski orijentiran, članak je posebno fokusiran na iskustvo Balkana i Bosne.

Ključne riječi: multikulturalizam, otvorenost-zatvorenost kultura, tipologija multikulturalizma

Summary

The interest in multiculturalism is occurring in the hypertrophic way during the age of nationalism. This article starts with the hypothesis that culture and society are two mutually conditioned phenomena. The assumption of multiculturalism is openness of a culture altogether, and thus of each specific culture. All cultures are open, but in different degree, so it is also possible to talk about the closure of cultures. The author proposes that the openness-inaccessibility of culture should be seen in the following forms: cultural elements diffusion, contact of cultures and multiculturalism on the one hand and the homogeneity xenophobia and repressiveness of cultures, on the other side. The article

also offers the following typology of multiculturalism: marginal, intra-multiculturalism, stratificational, the minority and amalgam-like multiculturalism. Despite its theoretical orientation, the article is specifically focused on the experience of the Balkans and Bosnia.

***Key words:** multiculturalism, openness/closure of cultures, typology of multiculturalism*

Uvod

Nema nikakve sumnje da su se interes i potreba za multikulturalizmom, ma šta pod tom maglovitom sintagmom podrazumijevali, hipertrofirano pojavili u našem vremenu, vremenu nacionalizma (1). Ono što nije sasvim izvjesno jeste pitanje da li su se interes i potreba javili zato što multikulturalizam danas postaje dominantan ili zato što odstupa pred euforijom nacionalizma. Ako između nacionalizma, kao oblika društvenog grupiranja modernog vremena, i multikulturalizma postoji ikakva veza, onda multikulturalizam definitivno nije samo kulturni nego i socijalni fenomen. Društvo kao takvo – kao i svaka pojedinačna socijalna pojava – ima se posmatrati i kao rezultat kulturnog razvitka čovjeka. I kultura kao takva, jednako kao i svaki pojedinačni kulturni fenomen, ima se također posmatrati kao plod socijalnog razvoja čovjeka. Fenomeni društvo i kultura nisu entiteti, odvojeni i neovisni. Upravo zato polazna metodološka tačka ovog istraživanja će biti da su društvo i kultura međusobno povezani, uvjetovani i određeni. Ono što može biti predmet rasprave jeste priroda njihovog odnosa, tj. u kojoj mjeri kultura određuje društvo i *vice versa*, a posebno šta stoji u osnovi i jednog i drugog, determinirajući i njihov međusobni odnos.

Prije nekoliko godina na jednoj konferenciji u Bergenu, nakon predavanja o nacionalizmu, za koji sam tvrdio da postaje dominantnom odlikom našeg doba, jedna slušateljka mi se suprotstavila tvrdeći da je, upravo obrnuto, multikulturalizam ono što karakterizira naše vrijeme. Na pitanje – gdje ona vidi multikulturalizam – rekla je: „U Bergenu! Ovdje žive ljudi iz 180 etničkih grupa.” Argument je bio impresivan. U Bosni, o kojoj se obično govorilo kao paradigmi multikulturalnog društva u vremenu nacionalizma, a nakon dugog perioda uzajamne tolerancije, respekta, pa i uživanja u drugima i drugačijima, nije bilo moguće uspostaviti ravnotežu i toleranciju između samo tri etničke grupe. Kako je to onda uspjelo u jednom gradu, ili jednom društvu, koji je zbir ljudi iz 180 narodnih grupa? Znači li to da su stoljeća zajedničkog života tri različita naroda, tri kulture i tri religije u Bosni bila samo privid multikultu-

ralizma koji je nestao čim su se otvorili procesi nacionalističkog grupiranja, a da je bergenski model koegzistencije 180 različitih naroda, kultura i vjera, započet prije samo nekoliko decenija, dokaz odsustva nacionalizma? Ovim pitanjem ustvari želim potražiti rješenje za osnovnu teorijsku dilemu konceptualiziranja ovog pojma: da li je multikulturalizam zbir *dvije*, *tri* ili *n* kultura, ili je multikulturalizam nešto više od puke *sume*, pa ma kolika ona bila? Ako bi multikulturalizam bio samo zbir više kultura, onda bi moja bergenska oponentica bila upravo. Moje istraživanje pojma multikulturalizma, međutim, polazi od sasvim drugačije hipoteze. Multikulturalizam podrazumijeva kulturni pluralizam, ali je nešto više od pukog zbira više kultura.

1. Dvosmisleni karakter multikulturalizma

Najjednostavnija percepcija multikulturalizma jeste ona koja pojmu multikulturalizma pristupa kao kulturi u pluralu. Da bismo razumjeli šta je kultura u pluralu, tj. multikulturalizam već na nivou percepcije, moramo osigurati i pretpostavke. U ovom slučaju premise pojma multikulturalizam, koje treba tek odrediti, jesu: 1. pojam *kulture*, i 2. pojam *jedne* kulture, jer je *kultura u singularu* uvjet da se shvati i *kultura u pluralu*, bez obzira da li se taj plural sastojao od zbira tri ili 180 različitih pojedinačnih kultura. Međutim, upravo ove premise najčešće nedostaju.

Lakoća kojom se danas upotrebljava pojam multikulturalizma proizlazi iz toga što se pojmovi koji ga sačinjavaju naprosto podrazumijevaju. Šta je to jedna kultura, koja je to kritična masa kulturnih elemenata neophodna da bi se moglo govoriti o jednoj kulturi distinktivnoj od drugih, koji je (su) to kriterij(i) – etnički, nacionalni, regionalni, politički, religijski, socijalni itd. – koji definira(ju) jednu kulturu, gdje su granice koje je odvajaju od drugih pojedinačnih kultura i na kojima stupa u odnos s drugačijim kulturama i, najzad, kada taj odnos s drugim kulturama poprima karakter fenomena zvanog multikulturalizam? S druge strane, postoje desetine, neki tvrde čak stotine definicija kulture, pa ipak pitanje – šta je kultura – ostaje i dalje otvoreno. Oba ova pitanja će ostati neodgovorena za neko vrijeme i na ovom mjestu. Čitaocima naprosto prepuštam da imaju na umu pojmove i kulture i jedne kulture, za koje se podrazumijeva da ih već imaju, ma kakvi oni bili.

U dosadašnjim akademskim i neakademskim (političkim, ideološkim, žurnalističkim itd.) diskusijama o multikulturalizmu mogu se prepoznati dvije tendencije: jedna koja podrazumijeva da je multikulturalizam nešto samo po sebi pozitivno i kao takvo neupitno, i drugu koja ga *a priori* odbacuje podra-

zumijevajući da je nešto negativno i štetno. U oba slučaja multikulturalizam se uzima kao nešto samo po sebi razumljivo. Potrebe za njegovim pojmovnim definiranjem uopće nema. Ovako ambivalentna percepcija multikulturalizma, od njegovog glorificiranja do satanizacije, ustvari je posljedica ambivalentnog karaktera multikulturalizma kao takvog. Naime, multikulturalizam nije niti nešto negativno ali ni pozitivno *per se*. Da li će jedno multikulturalno stanje biti pozitivno ili negativno sa stanovišta društva zavisi od tog društva a ne od multikulturalizma samog. Otuda dolazi i ambivalentan stav prema Balkanu: s jedne strane, kao paradigmi multikulturalizma ali i, s druge, kao paradigmi nacionalizma nastalom, izazvanom i hranjenom na tlu multikulturalizma.

Evropa, Zapad, svijet su opsjednuti misionarskom zadaćom da nauče Balkan pravom, održivom multikulturalizmu. I površni poznavalac Balkana, čak i prije čitanja „Imagining the Balkans“, zna da je Balkan svojim iskustvom i dostignućima u koegzistenciji različitih kultura, vjera, naroda, pa i čitavih civilizacija obogatio multikulturalnu historiju čovječanstva. Da li neuspjesi međunarodne zajednice u „restauraciji“ multikulturalizma balkanskih društava proizlaze iz skorojevičkog stanja u kojem je učenik (svijet) postao učitelj, očito nedovoljno uspješan, ili se radi o tome da su učenici (Balkan) zaista beznadežno loši? Radi li se, dakle, o tome da Balkan još treba učiti od svijeta lekciju koja se zove multikulturalizam, ili je svijet, ipak, imao još da nauči od Balkana?

Slučaj Bosne, barem u skorije vrijeme, posebno je indikativan. Na ovom primjeru se najpregnantnije potvrdilo gdje može dovesti misionarska namjera Zapada da mehanički presadi multikulturalno iskustvo iz jedne nacionalno unitarne sredine u jednu multietničku, religijski pluralističku, kulturno kompozitnu sredinu kakav je Balkan. (2) Suočena s vlastitim permanentnim neuspjesima da „restaurira“ multietničko društvo u Bosni, međunarodna zajednica je sama morala priznati da jedina sfera koja je počela funkcionirati multietnički jeste ona koja je izvan njene kontrole – mafija. „Arizona road“, mjesto saradnje Bošnjaka, Hrvata i Srba, funkcionira u neposrednoj blizini američkog garnizona i bez američkog blagoslova, na istom principu kao i, recimo, *Wall Street* – interesu u gotovom.

Zapadne percepcije multikulturalizma su se sudarale sa bosanskim (balkanskim) realitetom multikulturalizma čak i u toku najžešćih borbi triju zaraćenih strana. Uvjeren da se tamo vodi vjerski, etnički ili čak rat civilizacija, stranac je ostajao zbunjen pred kontroverznom stvarnošću. Kada su u Mostaru 1993. zaratili katolički Hrvati i muslimanski Bošnjaci, a topovi pravoslavnih Srba za trenutak utihnuli, jedan bošnjački oficir, u stanju očajne nestašice artiljerijske

podrške, poziva svog bivšeg prijatelja srpskog artiljerca da mu pomogne. Ovaj pristaje, uz upozorenje da će ga pola sata artiljerijske podrške po hrvatskim položajima stajati 50 njemačkih maraka. Nakon što je 30 minuta prošlo, a artiljerijski plotuni preko muslimanskih glava nisu prestajali, Bošnjak je nazvao svog srpskog kolegu i rekao da on ne može više platiti, ovaj mu je odgovorio: „Ovo je na moj račun. Kuća časti.”

Oni koji sukob u Bosni, da bi zadovoljili zahtjeve svojih predstava i predrasuda, nazivaju sukobom civilizacijski veoma distinktivnih, očito ne znaju mnogo o civilizacijskom multikulturalizmu. Kako neko ko dolazi iz kulture, nacije ili civilizacije, u kojoj je naučen da se plaši drugačijih prije nego ih je i vidio, mrzi ih čak i kada ih ne poznaje, i ubija najradije sa distance, da shvati da se na Balkanu, tom multikulturalnom kazanu, ljudi ne mrze ni kada se ubijaju, ne boje ih se ni kada ih mrze, a tolerišu, respektiraju, pa čak i uživaju u njihovoj distinktivnosti i kada ih se boje.

2. Otvorenost-zatvorenost kultura

Pretpostavka bilo kakvog diskursa o multikulturalizmu jeste premisa da je kultura kao takva, a to znači i svaka pojedinačna kultura, bez obzira na kriterij njene posebnosti, koji je odvaja od drugih kultura, otvorena za druge pojedinačne kulture. Na čemu zasnivamo ovu apriornu tvrdnju objasniti ćemo na drugom mjestu. Pa ipak, pitanje da li su i koliko kulture otvorene ili zatvorene ima smisla. Odgovor na ovo pitanje zavisi da li ga dajemo sa optimističkog ili pesimističkog stanovišta.

Ne postoje apsolutno zatvorene kulture. Kulturna autarhija je historijska devijacija; kulturne robinzonijade su sporadična pojava. Zato, s pravom, možemo reći da je otvorenost svojstvo kulture kao takve. Kulturni autarhizam ne proizlazi iz kulture nego iz okolnosti u kojima se kultura nalazi. Ipak, mora se priznati, kulture su otvorene u veoma različitom stepenu. Zato se i o zatvorenosti kultura može i mora govoriti, ali u sasvim relativnom smislu. Zavisno od toga kakvim očima posmatramo, kulture su ili zatvorene ili otvorene. Ovo podsjeća neodoljivo na priču o čaši do pola napunjenoj vodom. Za pesimistu ona je poluprazna, za optimistu čaša je napola puna. Ista kultura je, dakle, u jednoj percepciji zatvorena, a u drugoj otvorena. Mlada generacija je, recimo, uvijek gladna kulturnih elemenata koji dolaze iz drugih kultura; u očima starijih, novotarije koje dolaze iz drugih kultura radije se percipiraju kao opasnost za vlastitu kulturu i zahtijeva zaštitu od negativnih uticaja izvana. Razmotrimo ukratko fenomen otvorenosti-zatvorenosti kultura s oba stanovišta.

a) Stepeni otvorenosti kultura

Prvo ćemo otvorenost-zatvorenost kultura istražiti s optimističkog stanovišta, dakle sa stanovišta koje kulture percipira kao otvorene. Objektivno, otvorenost kultura se pokazuje u različitom *stepenu*. Neke kulture su manje otvorene, druge više. Stepenu otvorenosti kultura određuje, ustvari, i *stadije* otvorenosti odnosno zatvorenosti kultura. Predlažemo da otvorenost kultura posmatramo u tri osnovna stadija ili stepena:

1. *difuzija kulturnih elemenata* iz jedne kulture u druge je početni oblik otvorenosti;

2. *kontakt kultura* (bilo u *konfliktnom* ili *prožimajućem* obliku) je sljedeći, obuhvatni i viši stepen otvorenosti-zatvorenosti kultura jednih prema drugima; i najzad,

3. *multikulturalizam* je najviši stepen otvorenosti jedne kulture drugima.

Razmotrimo svaki od ova tri nivoa ili stadija u razvitku otvorenosti pojedinačnih ili posebnih kultura.

1. Difuzija kulturnih elemenata. Govoriti o difuziji elemenata kulture, dakle “putovanju” pojedinih elemenata iz jedne u drugu kulturu, podrazumijeva da je već izvršena izvjesna diverzifikacija na pojedinačne kulture. Osnova te diverzifikacije može biti različita: socijalna (plemenska, etnička kultura itd.), religijska (politeistička, monoteistička kultura itd.), politička (atenska, spartanska kultura itd.), ideološka (buržoaska, proleterska kultura itd.), regionalna (balkanska, evropska, zapadna kultura itd.) i tako redom. U svakoj od ovih pojedinačnih kultura koriste se elementi koji su difuzijom stigli iz neke druge, susjedne ili veoma udaljene kulture.. Ljudi često nisu svjesni porijekla kulturnih elemenata koje upotrebljavaju ili prakticiraju u vlastitoj kulturi. Često se ti elementi svjesno prisvajaju i smatraju autohtono vlastitim. Ono što se posebno zanemaruje i čak svjesno ne priznaje jeste broj kulturnih elemenata koji nisu autohtono naši, nego potiču iz drugih kultura. Štaviše, posebno se u nekim slučajevima nastoji prikriti kultura porijekla tih elemenata. U periodima različitih nacionalizama, šovinizama ili rasizama svjesno se potiskuje, recimo, semitsko ili islamsko ili afričko porijeklo nekog elementa kulture duboko prihvaćenog i ukorijenjenog u vlastitoj. U periodu islamofobije, koja karakterizira savremeno stanje evropske i američke kulturne svijesti, posebno se potiskuje arapsko porijeklo velikog broja kulturnih elemenata kojima je islamska civilizacija zadužila Evropljane i čovječanstvo.

Smatra se, međutim, da se upravo najrazvijenije savremene kulture sastoje od velikog broja elemenata koji potiču iz drugih kultura. Kulturna antropologija cijeni da tek svaki hiljaditi kulturni element potiče iz naše vlastite kulture i naše generacije, dok preostalih 999 promila kulturnih elemenata dolaze difuzijom iz drugih kultura ili potiče od generacija koje su živjele prije nas. Pa ipak, i pored toga, mi naše kulture zovemo ili zapadnom, ili evropskom, ili britanskom, ili engleskom, ili čak viktorijanskom itd.

Ono što karakterizira difuziju kulturnih elemenata jeste da se specifični identitet kultura u odnosu ne gubi bez obzira na broj elemenata koji dolaze iz drugih kultura.

2. Kontakt kultura. Viši stadij u razvoju otvorenosti kultura jeste kontakt kultura. Pored difuzije velikog broja elemenata kulture iz jedne u drugu pojedinačnu kulturu, historija je zabilježila i slučajeve u kojima su čitave kulture dolazile u međusobni dodir. Takvi slučajevi su bili posljedica ili velikih migracija čitavih kulturnih ili etničkih grupa, ili pak posljedica ratova ili velikih ekonomskih migracija. Dok kod difuzije imamo migraciju elemenata kulture, dotle kod kontakta kultura se radi o migraciji čitavih socijalnih grupa koje su nosile sa sobom svoje kulture u cjelini.

Kontakti kultura u kojima su se susretale velike socijalne grupe mogli su se dogoditi na dva načina: 1. kontakt kultura može biti konfliktualan, kao što se dogodilo u mnogo slučajeva tokom historije. Konflikti nisu donosili samo razaranje i uništavanje drugih kultura nego su vrlo često rezultirali visokim stepenom akulturacije. 2. Kontakti kultura, pogotovo u slučaju velikih seoba naroda, ali i savremenih političkih ili ekonomskih migracija, mogu imati i prožimajući karakter.

Kao i kod difuzije kulturnih elemenata, tako se ni u slučaju kontakta kultura ne gubi specifični identitet kultura u odnosu. Bez obzira na veliki stepen akulturacije pojedinačne kulture u kontaktu zadržavaju svoje specifične identitete. Po tome su difuzija kulturnih elemenata i kontakt kultura, bez obzira na kvantitativnu razliku u stepenu miješanja dvije ili više kultura, kvalitativno isti oblici otvorenosti.

3. Multikulturalizam je najviši stepen otvorenosti kultura. Kao takav, multikulturalizam prevazilazi difuziju kulturnih elemenata i kontakt kultura ne samo u kvantitativnom nego i u kvalitativnom smislu. Sa multikulturalizmom dolazi nešto novo. Ono što multikulturalizam odvaja od prethodna dva stepena otvorenosti kulture i čini njegovu *esenciju* jeste sljedeće. Kao što smo rekli, kod difuzije kulturnih elemenata ili kontakta kultura se ne gubi specifični iden-

titet kultura u odnosu. Specifičnost kulturnih identiteta se ne gubi ni u slučaju multikulturalizma, on ostaje, ali nastaje i novi, zajednički identitet dviju ili više kultura; multikulturalizam je, prema tome, proces nastajanja *dvostrukog* ili čak *multipliciranog kulturnog identiteta*. (3) Potrebno je, dakle, potcertati i upozoriti da multikulturalizam nije proces niti brisanja jednog identiteta i prihvatanje drugog, niti pak nastajanje novog identiteta po cijenu odricanja od prethodnih. *Asimilacija* kao supsumiranje jedne kulture drugom i u krajnjem brisanje jednog identiteta drugim je proces suprotan multikulturalizmu. Multikulturalizam također nije ni *integracija*, tj. takav odnos kultura u kome se zadržava specifični identitet kultura u kontaktu, ali i uspostavlja odnos izrazite dominacije jedne kulture u odnosu na drugu. (4) Multikulturalizam je proces nastajanja novog, zajedničkog, općeg kulturnog identiteta, uz potpuno zadržavanje posebnih ili pojedinačnih identiteta. Zato se i postavlja koliko teorijsko, ali i sasvim pragmatično pitanje: gdje se zbiva proces multikulturalizma – u Bergenu ili Bosni, u Skandinaviji ili na Balkanu?

b) Stepenei zatvorenosti kultura

Fenomen otvorenosti-zatvorenosti kultura se, kao što smo rekli, može posmatrati i sa pesimističkog stanovišta. U tom smislu, pitanje koje nas zanima jeste u kakvom odnosu stoje otvorenost kulture, u svim njenim stepenima, uključujući i multikulturalizam, sa stepenima zatvorenosti kulture. Posmatrana s pesimističkog stanovišta, otvorenost se pojavljuje kao zatvorenost i ispoljava u različitim stepenima odnosno stadijima.

Predlažemo da zatvorenost kultura razmotrimo kroz tri sljedeća stepena ili stadija:

1. *homogenost* odnosno *kohezivnost* kultura;
2. *ksenofobičnost* i, najzad,
3. *represivnost/agresivnost* kultura.

Svaki od ovih stepena zatvorenosti kultura ima svoj kontrapunkt u odgovarajućim stepenima otvorenosti kultura. Tako su homogene odnosno kohezivne kulture jedine sposobne za multikulturalizam, ksenofobičnost se pojavljuje u slučaju kontakta kultura, dok je najviši stepen zatvorenosti kultura, koji se ispoljava kao represivnost/agresivnost, sposoban tek za difuziju pojedinih kulturnih elemenata iz drugih kultura.

1. *Homogenost/kohezivnost kultura*. Zvuči "logično" da su *homogene* (grč. *homoios* – jednak, isti, sličan; grč. *genos* – rod, vrsta) kulture manje otvorene prema drugima i obrnuto. Iz svakodnevnog govora se nekritički preuzima da su vrlo zatvorene kulture homogene. Međutim, čini se da stvarnost često nadilazi logiku. Otvorenost jedne kulture, naime, nije u obrnuto proporcionalnom odnosu prema njenoj homogenosti. Homogene i kohezivne kulture mogu biti veoma otvorene. Homogene ili kohezivne (lat. *cohaerere* – biti svezan, prionuti) kulture su vrlo receptivne za kulturne elemente koji dolaze iz drugih kultura; one su sklone i kontaktima s drugim kulturama kao takvim; i najzad, kao vrhunac ove alogičnosti čini se da su upravo homogene i kohezivne kulture sposobne za multikulturalizam. Homogene kulture su, naime, samouvjerene, bez straha da će u kontaktu s drugima izgubiti svoj identitet i tek kao takve imaju sposobnost da izgrade zajednički, multikulturni identitet bez opasnosti za svoj vlastiti.

2. *Ksenofobične* (grč. *xènos* – stranac; grč. *fobeomai* – bojim se) kulture mogu, također, biti otvorene prema drugim kulturama. Otvorenost prema stranom, tuđem i nepoznatom često je rado prihvaćena nužnost, iako i nedobrodošla opasnost za vlastiti identitet. Ovo se, naravno, odnosi na receptivnost pojedinih kulturnih elemenata koji dolaze iz drugih kultura, pa i na globalni kontakt s njima. Ksenofobične kulture, međutim, nikada nisu u stanju izgraditi identitet koji bi dijelile s drugima i uporedo s vlastitim. Njihov strah od drugih sprečava ih da svoju otvorenost, manje ili više potisnutu, pretvore u istinski multikulturalizam. Kod ksenofobičnih kultura uočljiv je ne samo strah od drugih nego prije svega strah od vlastite otvorenosti. Naprimjer, briga za omladinu, kao najotvoreniji socijalni sloj, pretvara se u strah od vlastite omladine; briga za njenu budućnost pretvara se u strah od njene sadašnjosti. Vrhunac te bojaznosti je ustvari strah da ne budu žigosane kao zatvorene, zbog čega njihova otvorenost ima često hipokritski karakter. Ksenofobične a otvorene kulture pod otvorenošću najčešće podrazumijevaju misionarski odnos prema drugim kulturama. Otvorenost u njihovoj percepciji je jednosmjerna. Druge treba učiti kako se koristi topla voda, druge treba učiti demokratiji itd. Misionarski otvorene kulture su ili otvoreno misionarske, u slučajevima kada implementiraju svoje kulturne obrasce u drugim kulturama, ili hipokritski otvorene u slučaju kada primaju strance u svoju vlastitu kulturu. Asimilaciju drugih negiraju, ali je najradije označavaju eufemizmom integracija.⁽⁵⁾ Efekt otvorenosti, međutim, može biti obrnut. Ksenofobične kulture su, naime, manje homogene i manje kohezivne i stoga više izložene i ranjive u odnosu na "superiornije" kulture. Ovakve kulture su, i pored svih mjera, "žrtva" neželjenog i nepredvidivog procesa multikulturalizacije u vlastitoj sredini.

3. *Represivnost/agresivnost kultura*. Kulture nisu samo homogene i ksenofobične nego se katkada razvijaju u *represivne* – kako u odnosu prema drugima tako i, *autorepresivne*, u odnosu prema samima sebi – puritativne kulture. Kulturni puritanizam nije samo oblik autorepresivnosti jedne kulture, nego je i logična posljedica represivnosti u odnosu na druge kulture. Represivne kulture su najčešće posljedica svoje ksenofobičnosti. Nedovoljno homogene i samopouzdana, ksenofobične kulture ili postaju agresivno otvorene ili se radije opredjeljuju za zatvaranje čak i po cijenu odricanja od mogućnosti da se utiče na druge. Ni represivne kulture, međutim, ne mogu biti označene kao zatvorene. Ali (auto)represivne kulture su u stanju da se samo ograničeno otvore prema drugima. Njihov kulturni puritanizam nikada neće prihvatiti multiplificirani identitet, ali izbjegavaju i kulturni kontakt. One i kao takve, represivne, još uvijek mogu biti otvorene za selektivnu recepciju pojedinih kulturnih elemenata; one često znaju i da uživaju u egzotičnosti drugih, i upoređivanju s njima, ali samo kao još jednom dokazu njihove vlastite samodovoljnosti, inkompatibilnosti s drugima, superiornosti ili, najradije, ovisnosti drugih. Represivne kulture pretendiraju da izgledaju otvorene, one svoj strah od stranog nastoje prikriti svojom agresivnošću, a najčešće odsustvo vlastite homogenosti i kohezivnosti pretvaraju u otvorenu autorepresivnost prema svemu što ne zadovoljava kriterije njihovog kulturnog puritanizma. Ove kulture najčešće svoj “superiorni” odnos prema drugima ne žele ni prikriti asimilacijom i najradije se opredjeljuju za oštre civilizacijske, kulturne, vjerske ili nacionalne granice koje će nas držati na distanci. Endogamija represivnih kultura nužno vodi u autorepresivnost i introvertiranu agresivnost. Najveća opasnost za njihov identitet ne dolazi od drugih, nego njihovog straha od drugih – multikulturalizma iznad svega.

3. Tipovi multikulturalizma

Postoji više tipova ili oblika u kojima se multikulturalizam, to stanje više od jedne i stanje više od zbira dvije ili više kultura, ukratko stanje *multipliciranog* kulturnog identiteta, ispoljava. Mogući tipovi multikulturalizma su sljedeći:

1. *marginalni multikulturalizam* (nastao na granici dvije kulture ili na tačkama dodira pojedinih socijalnih grupa s drugim kulturama);
2. *intramultikulturalizam* (nastao dubokim podjelama unutar jedne homogene i često ksenofobične kulture, katkada nakon strašne netrpeljivosti i agresivnosti);
3. *slojeviti (stratificirani) ili submultikulturalizam* (nastao dubokim soci-

jalnim raslojavanjem unutar jedne kulture, ali u kome se zadržava hijerarhijski odnos između subkultura);

4. *minoritetski multikulturalizam* (u kojem dvije ili, češće, više kultura stoje u međusobnom manifestno većinsko-manjinskom i, dakle, neravnopravnom odnosu, ali u kojem samo manjinske grupe poprimaju multikulturalno stanje dvostrukog identiteta, dok većinska ili dominantna kulturna grupa zadržava isključivo svoj identitet i nastoji da integrira i asimilira manjinske);

5. *amalgamski* (ili *balkanski* ili *bosanski*) *multikulturalizam* (u kome dvije ili više kultura amalgamiraju svoje identitete u jedan zajednički, ali zadržavaju i razvijaju vlastite distinktivne identitete).

Tipovi multikulturalizma mogu da se označe i stepenima u razvitku ili historijskim fazama multikulturalizma. Ali to nikako ne podrazumijeva da su ti stepeni ili faze međusobno viši ili niži. To će reći da multikulturalizam, tj. sposobnost usvajanja multipliciranog kulturnog identiteta uopće ne treba smatrati višim u odnosu na kulturni purizam. Isto tako, bilo bi pogrešno reći da su samo pojedini tipovi multikulturalizma karakteristični za određene kulture. Jedno društvo ili jedna kultura može istovremeno da egzistira kroz različite tipove odnosa prema drugim kulturama, ili različite tipove multikulturalizma.

1. *Marginalni multikulturalizam*. Pod marginalnim multikulturalizmom podrazumijevamo onu vrstu otvorenosti kultura jednih prema drugima koja se zbiva na njihovim kulturnim, tj. socijalnim granicama. To znači da se marginalni multikulturalizam događa na periferiji ali i u samom središtu jedne kulture. Globalizacija je učinila marginalni multikulturalizam gotovo univerzalnim. Granice, kako *geo-političke* tako i *socijalne*, još uvijek postoje, nastojeći održati homogenitet kultura, ali se i prekoračuju. Stapanje s drugim kulturama događa se, međutim, najprije na marginama. Katkada geo-političkim ali često i socijalnim. Na geo-političkoj, obično *državnoj* granici jedne kulture događa se nezaustavljivi kontakt s drugim kulturama koji katkada ima za posljedicu dvostruki kulturni identitet s obje strane granice. Kulturni centar može biti veoma homogen, čak ksenofobičan prema susjednoj kulturi, pa i represivan prema vlastitoj ukoliko ova pokazuje isuviše naklonosti prema susjedima, ali se na margini unatoč tome događa proces multikulturalnog stapanja. Na margini druge vrste, *socijalnoj*, na kojoj pojedini socijalni slojevi ili starosne grupe pokazuju više naklonosti prema strancima i njihovim kulturama, također se događa nešto što nije samo koegzistencija dvije kulture. Neki socijalni slojevi, u inače otvorenim ali homogenim kulturama više su "ranjivi" na strane kulture i manje "imuni" na uticaje izvana. Čak i kada nisu izloženi otvorenoj represiji ili izopčavanju iz vlastite kulture oni, s jedne strane, doprinose homogenizaciji

vlastite kulture, a s druge izazivaju samoizolaciju. Neke starosne grupe, ne samo mladi, mogu također biti nosioci marginalnog multikulturalizma. Zbog toga te grupe, i socijalne i starosne, mogu postati marginalne u vlastitoj kulturi, ili čak žigosane.

2. *Intramultikulturalizam*. Pod intramultikulturalizmom podrazumijevamo takvo stanje dvostrukog kulturnog identiteta koje nije nastalo iz kontakta dvije distinktivne kulture, nego cijepanjem jedne jedinstvene kulture. Paradigmatičan primjer ovog tipa multikulturalizma je nekoliko evropskih kršćanskih društava koja su preostala nakon sukoba unutar Katoličke crkve, i reformacijom bila duboko podijeljena na protestantsku i katoličku kulturnu grupu. Ta društva su nastavila egzistirati tolerantno kulturno distinktivna, ali i dijeliti zajednički kulturni identitet. Rečeno na drugi način, ovo isto bi moglo glasiti: da su ta društva zadržala zajednički kršćanski/etnički identitet ali i priznala duboku podjelu na protestantski i katolički identitet. Prema tome, ma koliko se *nation-makers* trudili da uspostave nacionalnu homogenost, razlika između tih kultura ostaje osjetna.

U Bosni je intramultikulturalna tendencija također prisutna ali na drugoj, etničkoj osnovi. Nekada jedinstvena etnička grupa, i njoj korespondentna kultura, mada duboko podijeljena religijskim identitetima Čak i prije dolaska islama, podijeljena je tek u drugoj polovini XIX vijeka i na nacionalnoj osnovi, dograđenoj na već postojeću religijsku distinktivnost. Ma koliko se nacionalisti među njima trudili da dokazu i pothrane međusobnu distinktivnost i ma koliko njihove *nacionalne* kulture bile uistinu divergentne, Bosanci, tj. i Bošnjaci i Srbi i Hrvati, dijele još uvijek i zajednički *etnički* kulturni identitet. Neki među njima, često vrlo ekstremni, otkriju to tek kada odu u Hrvatsku, Srbiju ili, čak, Tursku, i shvate da su novi domaćini distinktivniji od njihovih starih bošnjačkih, hrvatskih, odnosno srpskih komšija. Kao što je reformacija proizvela kulturnu bifurkaciju unutar kršćanstva, tako se u Bosni dogodila nacionalna trifurkacija iz nekada zajedničkog i jedinstvenog etničkog korijena.

Intramultikulturalizam je, upravo zbog svog zajedničkog porijekla, često neželjen i kao takav izvor uzajamnih predrasuda, žigosanja, tenzija i sukoba. Ono što ga čini izvorom tenzija i konflikata nije velika distinktivnost između zajedničkog i posebnih identiteta, nego upravo njihova bliskost. Posebni nacionalni identiteti koji se trude da budu sto distinktivniji međusobno, neprestano su podsjećani zajedničkim identitetom da im to ipak ne polazi tako lako za rukom.

3. *Slojeviti/stratifikacijski ili submultikulturalizam*. Kao i u prethodnom slučaju, tako i kod slojevitog ili submultikulturalizma se radi o jednoj jedinstvenoj kulturi kao zajedničkom izvoru nastanka dva ili više subkulturalnih identiteta. U jednoj subkulturalno podijeljenoj kulturi ljudi dijele kako specifični subkulturalni tako i zajednički kulturni identitet. Ono što razlikuje intramultikulturalizam od submultikulturalizma jeste to što se u drugom slučaju radi o identitetima koji su međusobno subordinirani, što se za intramultikulturalizam ne može reći i čak izbjegava reći, ili pak kaže ali sa očitom predrasudom. Iako se može postaviti pitanje adekvatnosti termina multikulturalizam, s obzirom da se radi o subkulturama, ipak je moguće naći opravdane razloge. Subkulture mogu biti distinktivnije međusobno nego u odnosu na sasvim posebne kulture. Kastinski podijeljena društva su svakako najdrastičniji slučaj ovakvog multikulturalizma. Sva klasna društva su također submultikulturalna. U mnogim slučajevima submultikulturalne su čak pojedine socijalne klase.

Najtipičniji je, ipak, slučaj odnosa između ruralnih i urbanih subkultura u izvjesnim društvima. Podjela na grad i selo je jedna od najstarijih i najtrajnijih socijalno-kulturnih podjela. Oštre razlike koje su se taložile stoljećima nije mogao izbrisati samo jedan novi socijalno-ekonomski sistem. Nije to uspjelo ni kapitalizmu ni socijalizmu. U nekim kulturama, zahvaljujući specifičnom egalitarističkom socijalnom naslijeđu, ova subkulturalna podjela nije tako oštra i stoga nema karakter multikulturalizma. Međutim, u društvima koja su imala specifičnu prošlost i duboke socijalne podjele, podjela na grad i selo ima uistinu subkulturni karakter. Jazovi koji ih razdvajaju su katkada tako duboki da su nerazumljivi i neprihvatljivi za ljude iz drugih kultura, posebno onih gdje taj jaz nije tako oštar i razlika između subkultura nije tako uočljiva.

Pred dubokom podjelom između ruralne i urbane subkulture zbunio se u Bosni i sam nacionalizam. U trenutku kada su se etničke grupe, u strahu jedna od druge, nacionalno homogenizirale, shvatile su u jednom času da oni drugi i nisu bili tako distinktivni koliko su im se tuđim učinili vlastiti “seljaci” ili pak “građani”. Tako se događalo još u toku rata da su u nekoliko gradova pod srpskom kontrolom Srbi tražili da im se vrate “njihovi muslimani”, u nemogućnosti da se homogeniziraju s vrlo distinktivnim “vlastitim seljacima”. Na bošnjačkoj strani su se u nekim mjestima urbani Bošnjaci nakon rata počeli identificirati s “braćom bilo koje vjere i ideologije” samo da bi se distancirali od sve dominantnijih sunarodnjaka sa sela. U Čapljini, gradu koji je postao “čisto” hrvatski nakon genocida nad Bošnjacima, jedan je Hrvat morao tokom rata provesti godinu dana u hrvatskom logoru (dvostruko duže od Bošnjaka), zato što se suprotstavljao izgonu muslimana iz grada i tvrdio za svoje sunarodnike da tjeraju “one koji su im civilizaciju i kulturu donijeli”.

Submultikulturalizmu je svojstven odnos subordinacije između pojedinih subkultura, ali je neupitno, bez obzira na osnovu (etničku, vjersku ili socijalnu) subkulturalnosti, postojanje zajedničkog identiteta. Dvostruki kulturni identitet, bez obzira na subordinaciju među subkulturama, je svojstven svima i dakle univerzalan. U slučaju multikulturalizma koji nastaje na osnovi podjele na urbanu i ruralnu subkulturu to znači da nisu samo seljaci ti koji, zadržavajući svoju ruralnu kulturu, uspostavljaju i zajedničku, nego su to i građani. U slučaju Bosne, čija je urbana kultura doživjela barem tri šoka u posljednjih sto godina, gotovo da je urbana kultura potpuno nestala i asimilirana od sela. Bosna je danas puna anegdota o ponašanju ljudi sa sela u gradu. To je skoro jedino još preostalo od gradskog duha. A nekada su se u Bosni pričale anegdote o ponašanju ljudi iz grada u selu.

4. *Minoritetski multikulturalizam.* Pod minoritetskim multikulturalizmom podrazumijevamo takav oblik odnosa dvije ili, češće, više kultura koje stoje u međusobnom većinsko-manjinskom i, dakle, neravnopravnom odnosu, u kojem samo manjinske grupe poprimaju multikulturno stanje dvostrukog identiteta, dok većinska ili dominantna kulturna grupa zadržava isključivo svoj identitet i nastoji da integrira i asimilira manjinske. Ovakav tip multikulturalizma nije fenomen novijeg datuma ali je u posljednjih nekoliko decenija postao obilježje razvijenih industrijskih društava Zapada. Može se govoriti o dva podtipa minoritetskog multikulturalizma. U prvom, manjine su starosjediлаčke, bilo da su tu došle kada i dominantna grupa, bilo da su zatečene. U drugom slučaju, radi se o manjinama sa distinktivnim kulturama koje su pristigle u novije vrijeme bilo kao rezultat ekonomske ili političke migracije. U oba slučaja novi zajednički kulturni identitet grade isključivo manjine i dvostruki kulturni identitet je svojstven samo njima.

Dominantna kultura domaćina može biti receptivna za mnoge kulturne elemente iz manjinske kulture; kultura većine je čak otvorena za kontakt s kulturom manjine u cjelini. Ali nikada dominantna kultura većine neće prihvatiti da dijeli zajednički kulturni identitet s manjinama. Tolerancija je očita, respekt se ukazuje, čak uživa u pojedinim kulturnim elementima. Ali ništa od ovoga se ne može nazvati multikulturalizmom. Ovaj postoji samo na jednoj strani i zato i nosi atribut minoritetni. Bošnjačke izbjeglice u Skandinaviji, kao i u drugim zemljama, i kao i druge useljeničke grupe, bili su oduševljeni norveškim raspoloženjem za bosansku kuhinju. Svi su htjeli jesti bosansku pиту, burek posebno, ali ne znam da je i jedna Norvežanka naučila razvijati jufku i sterati burek! S druge strane, mnoge Bošnjakinje su već odavno odustale od pravljenja bosanske (turske) kahve i navikle se na bljutavu, tanku, bezličnu kahvu iz automata, za koju se ne može reći ni da je norveška, jer je globalna. Obilježja-

vanje “muslimanskog Božića” postala je uobičajena navika među Turcima u Njemačkoj, naprimjer.(6) Najveći broj Norvežana ili Nijemaca, međutim, i ne zna šta je Bajram.

Minoritetni multikulturalizam je ustvari ili proces asimilacije/integracije manjinskih kultura u dominantnu ili pak proces nastajanja novih subkultura i kao takav nužno vodi hijerarhizaciji među kulturama. Ono što razlikuje minoritetni od subkulturalizma jeste to što kod minoritetnog multikulturalizma nedostaje zajednička osnova. Stoga minoritetni multikulturalizam ima malo izgleda da se razvije u bilo koji drugi tip. Minoritetni multikulturalizam, u uslovima represivne nacionalizacije, koja se eufemistički zove naturalizacija, ima malo izgleda da bude održiv.

5. *Amalgamski (ili balkanski ili bosanski) multikulturalizam.* Proces amalgamacije je, inače, dobivanje zlata i srebra ekstrakcijom iz njihovih rudača pomoću topljenja u živi. U procesu amalgamskog tipa multikulturalizma radi se o nečemu sličnom ali, kao i kod zlata i srebra (sjetimo se samo mita o kralju Midasu!), ne treba izgubiti iz vida ni ambivalentni karakter multikulturalizma.

a) *Amalgamacija najboljeg.* Pod amalgamskim multikulturalizmom, dakle, podrazumijevamo proces nastajanja dvostrukog ili multipliciranog kulturnog identiteta u kome se u novorazvijenom, zajedničkom identitetu izdvajaju najbolje crte posebnih identiteta. Drugim riječima, ono što je najbolje u kulturama drugih se prihvata i amalgamira s najboljim u vlastitoj kulturi, kao preferentnim za druge. Nazivamo ga i balkanskim ili bosanskim (atribut jugoslavenski je također bio moguć u vrijeme kada je Jugoslavija postojala u svom autentičnom i autohtonom obliku) iz jednostavnog razloga. Budući da na Balkanu, kao i u Bosni kao samo jednom užem miljeu, ne postoji socijalna grupa koja ima apsolutnu većinu, zbog čega niko nije ni u manjini – za razliku od većine drugih multikulturalnih sredina – rezultat tog procesa je, naravno, ne samo potpuno novi, nego i, očekivati je, viši kulturni identitet.

Naravno, nejasno je i svakako upitno šta je to viši kulturni identitet. Na to pitanje nije lako odgovoriti. Možda nemoguće. Ali čak i ako je tako, to ne znači da određena gradacija ne postoji. Ona se mora priznati čak i po cijenu da ju je nemoguće precizno definirati. Pouzdano se može reći da u svakom kulturnom identitetu postoje preferirani, dakle viši i niži elementi; jednako, postoje i preferirani i manje preferirani, pa i nepoželjni kulturni identiteti. Smatramo da na Balkanu, zbog spomenutog specifičnog spleta okolnosti, postoji ta naklonost prema drugima i čak preferiranje zajedničkog. Nigdje kao na Balkanu multikulturalizam nije tako uočljiv. Nigdje kao tu se ne toleriraju drugi, ne

respektiraju drugačiji i, najzad, nigdje se ne zna uživati u tuđem kao na Balkanu. S obzirom na kvalitativnu razliku novonastalog zajedničkog identiteta u odnosu na svaki posebni, to i nije neobično. U periodima kulturne otvorenosti amalgamski multikulturalizam je paradigmatičan, najviši i može se reći najpoželjniji tip multikulturalizma.

Ipak se, s pravom i neizbježno, odmah postavlja pitanje: ako je multikulturalizam tu dostigao tako visok stepen, zašto su onda tenzije među različitim identitetima na Balkanu, u Jugoslaviji, a posebno u Bosni, intenzivnije – do mržnje, a sukobi oštriji – do okrutnosti? Da li su to tenzije i sukobi između veoma distinktivnih, što je eksplicitno u ideji o sukobu civilizacija (7), ili se radi o tenzijama i sukobima između veoma bliskih, srodnih identiteta? I najzad, ako se u ovom slučaju radi o tenzijama i sukobima između posebnih (kulturnih, etničkih, vjerskih itd.) identiteta i zajedničkog (bosanskog, jugoslaven-skog ili balkanskog), ili zbog zajedničkog identiteta, onda se nužno postavlja pitanje odgovornosti multikulturalizma samog i njegovog *raison d`être*.

Istraživači najradije, i bez grize savjesti, te tenzije i sukobe, sve do posljednjeg u Bosni, nazivaju etničkim, vjerskim ili civilizacijskim. (8) Produbljenija analiza, međutim, uvijek može dokazati da se nijedan od tih sukoba ne može označiti nijednim od ovih atributa. (9) Štaviše, nijedan se sukob kao takav ne može definirati ni jednim od ovih atributa. Čak i kada bi jedni naspram drugih stajali svih 8.527.800 Srba i 4.633.300 Hrvata, koliko ih je bilo u Jugoslaviji prema posljednjem popisu stanovništva iz 1991. godine, to ne bi bio dovoljan indikator da se njihov sukob nazove etničkim. Tenzije na Balkanu nisu religijske, iako religijske granice – između islama i kršćanstva, ili katoličanstva i pravoslavlja – idu posred poluostrva; socijalni jazovi, koji na Balkanu postoje kao i u drugim dijelovima svijeta, uopće nisu najdublji među etničkim grupama, mada nigdje kao ovdje ne postoji takva koncentracija velikog broja naroda na tako malom prostoru; najmanje tačno i najpovršnije je sukobe na Balkanu nazivati civilizacijskim, unatoč činjenici da je Balkan istovremeno i historijska metropola nekih od najznačajnijih svjetskih civilizacija i periferija na kojoj se susreću druge. Pa ipak tenzije i sukobi koji potresaju Balkan su u osnovi kulturno utemeljeni.

Na Balkanu se, naime, i pored tako visoko dostignutog stepena multikulturalizma, i pored dakle amalgamiranog zajedničkog (dvostrukog, pa i trostrukog u slučaju Bosne) kulturnog identiteta, periodi saradnje, harmonije i sloge smjenjuju s neobično iracionalnim vremenima u kojima se kidaju najprirodnije veze, u kojima kaos postaje sistem, a duboki jazovi razdvajaju i najsrodnije. Dvadeseti vijek je bio upravo vrijeme u kome je Balkan postao

paradigma onoga što je suprotno multikulturalizmu. Stoga nije neobično da je savremeni svijet pod “Balkanom” usvojio sinonim suprotan toleranciji, jedinstvu i saradnji. Takva predstava i predrasuda o Balkanu je razumljiva, ali nije tačna.(10) Jednako je, međutim, netačna i predstava i predrasuda o Balkanu kao idiličnom, tolerantnom, multikulturalnom stjecištu različitih naroda, religija, kultura. Čini se da je ispravno jedino reći: tačne su obje pod uslovom da uključuju i onu drugu, sasvim suprotnu. I tek pod tim uslovom možemo reći da nisu ni predstave ni predrasude. Balkan je, dakle, mjesto kako ksenofobije tako i ksenofilije, i nacionalne isključivosti i multikulturalizma, krstaških ratova i ekumenizma, genocida ili “etničkih čišćenja” i – etničkog promiskuiteta. Zato ga je teško shvatiti – čak i kada ga se prihvata.

Stoljeća koja su prethodila dvadesetom bila su ono vrijeme u kome je Balkan dostigao najviši stepen u razvitku multikulturalizma i pokazao čovječanstvu mogućnost ne samo koegzistencije između distinktivnih kultura nego i mogućnost dualnog identiteta, dakle mogućnost koegzistencije između posebnih kulturnih identiteta, na jednoj, i zajedničkog identiteta, na drugoj strani. U Bosni su, naprimjer, pored posebnih etničkih ili religijskih identiteta – recimo, bošnjačkog, hrvatskog i srpskog, postojali i bosanski i jugoslavenski, dakle zajednički identiteti. Niko ne može poreći da bosanski franjevci nisu dijelili i hrvatski i bosanski identitet istovremeno.(11) Mora se također priznati da nigdje kao u Bosni nije jugoslavenski identitet bio tako prihvaćen u periodu druge Jugoslavije, unatoč činjenici da joj je “Jugoslavija” onako okrutno kasnije uzvratila. I danas je Tito, kao simbol tog jugoslovenstva, dio tog identiteta više nego bilo gdje drugdje.(12) Slično se može reći i za ranije periode, bilo onaj otomanski ili austrougarski. Fes je, naprimjer, kao jedan kulturni element koji vodi porijeklo iz Maroka i nema nikakve veze ni sa islamskom ni sa turskom kulturom, dospio do Bosne difuzijom kroz tadašnje Otomansko carstvo, bio žestoko odbijan od muslimana u Bosni, jer se konzervativni Bošnjaci nisu htjeli odreći turbana. Zatim je bio opće prihvaćen, nosili su ga i Srbi i Hrvati, čak i katolički svećenici (13), da bi danas Bošnjaci bili, možda, među posljednjim muslimanima koji još smatraju fes obilježjem svoga identiteta. Bosna uopće nije balkanski izuzetak; ona je samo paradigmatička za Balkan. Ljudi iz različitih kultura (ma sta pod jednom kulturom podrazumijevali), vjera i etničkih grupa, su uvijek, pored svog posebnog bili otvoreni za druge, sire i zajedničke identitete. Makedonski identitet nije samo specifičan po svom multikulturalnom porijeklu, nego i po svom multikulturalnom opredjeljenju. Pored, razumljivo, promakedonski opredijeljenih Makedonaca među njima je bilo probugarski, prosrpski i čak proturski orijentiranih; ipak je među Makedoncima uvijek bilo onih multikulturalno opredijeljenih: opredijeljeni za širi

jugoslavenski i balkanski identitet, nisu odustajali od svog vlastitog makedonskog identiteta.(14)

Otkuda ovo dvostruko, ambivalentno balkansko multikulturalno iskustvo? Šta je to što određuje da se na Balkanu, u Jugoslaviji, Bosni smjenjuju periodi otvorenosti prema drugim kulturama, do ksenofilije, s periodima u kojima se pojedine kulture zatvaraju u sebe, do ksenofobičnosti i represivnosti? Zbog čega oni koji su dosegli multikulturalizam najvišeg tipa, onaj u kojem se zajednički identitet preferira u odnosu na vlastiti, posebni, u jednom trenutku, gotovo preko noći, počinju, artificiozno i katkada karikaturalno, graditi posebne identitete samo da bi se razlikovali od drugih?

b) Najgore – nusprodukt amalgamacije. Nigdje se kao tu, na Balkanu, ne može uočiti tako jasno i druga strana ambivalentnosti multikulturalizma. Tačno je da se nigdje kao tu ljudi nisu u tolikoj mjeri identificirali kroz zajedničku amalgamiranu kulturu. Ali nigdje kao na Balkanu ljudi nisu svjesni superiornosti zajedničkog identiteta. U periodima saradnje, harmonije i sloge, zajednički identitet se preferira, vlastiti distinktivni katkada potiskuje. Ideja jugoslavenstva je rođena u svom autentičnom obliku kod Hrvata; identifikacija sa srpstvom podijelila je crnogorski narod na one koji su se odricali crnogorstva kao posebnog identiteta i one koji su se odricali i jugoslavenstva samo da ne budu identificirani sa Srbima; Bošnjaci su se, u vrijeme kada nisu mogli biti ni to što jesu ni Jugoslaveni, opredjeljivali i kao Srbi, i kao Hrvati, pa i kao Slovenci i Crnogorci.(15) Pisac, i nobelovac Ivo Andrić je svom hrvatskom, bosanskom i jugoslavenskom identitetu dodao i – srpski; bošnjački pisac Meša Selimović se opredjeljivao kao Srbin; srpski pisac Mirko Kovač je, ne mireći se sa srpskim nacionalizmom, otišao u Hrvatsku. U Beogradu je prije posljednjeg rata latinica dominirala u javnoj upotrebi nad ćirilicom; bošnjački nacionalisti su u toku rata zazirali od ćirilice i ekavice, mada je originalno bosansko pismo – *bosančica* – također bilo ćirilično, a ekavskom varijantom bosanskog govori se i u nekim dijelovima Bosne. Među pristalicama beogradskog režima, vjerovatno identificiran s jugoslavenstvom, ostao je do kraja i poznati albanski glumac s Kosova Bekim Fehmiu (16); među Srbima koji su se tokom bosanskog rata priključili bošnjačkoj strani, bilo je i Srba – ambasadora Jugoslavije. Neki su se intelektualci među bosanskim Hrvatima, ipak vratili u Bosnu nakon što su u Zagrebu ili Splitu shvatili da tamo ne spadaju; oni su sada među najoštrijim kritičarima hrvatskog nacionalizma u Bosni. Ukratko, čak i u najodsudnijim trenucima za zajednički identitet, najtragičnijim periodima multikulturalizma, postojali su oni koji ga se nisu odricali. Upravo u periodima podjela i rascjepa zajednički amalgamirani identitet je pokazivao ne samo svoju održivost i imunitet nego i superiornost.

Međutim, i u periodima cvjetanja multikulturalizma odnosi među pojedinim kulturama nisu bili bez tenzija. Za analitičkog pesimistu uvijek je bilo moguće detektirati potencijalne konflikte. Enigma balkanskog multikulturalizma bila je tako zbunjujuća: za strance ali i za Bosance, Jugoslavene, Balkance.

Amalgamski multikulturalizam jeste produkt najboljeg iz posebnih kultura. Ali šta je sa onim što je preostalo u svakoj od tih posebnih kultura? Da li su, naime, svi sposobni da prihvate to zajedničko i bolje? Sta se događalo sa onima koji nisu mogli preko granice vlastite kulture? Ono što preostaje od multikulturalizma, a preostaje od svakog, čak i amalgamiranog, jeste *nacionalizam*. (17) To je ona druga strana ambivalentnosti multikulturalizma. Nesposoban da prihvati zajednički identitet nacionalizam, ustvari, nije otvoren ni za identitet drugih kao takav. Nacionalizam je u dvostrukom sukobu: s posebnim kulturama drugih i nastajućim zajedničkim identitetom. Sukob u Jugoslaviji nije bio samo sukob između različitih kulturnih identiteta, vrlo ili malo distinktivnih, svejedno, nego i sukob sa zajedničkim identitetom. To nije bio samo sukob između srpskog i hrvatskog, naprimjer, nego i sa jugoslavenskim, sa obje strane. Nacionalizam je samo nastojao da predstavi taj sukob kao sukob između vrlo distinktivnih, između onih koji su za zajednički identitet i onih koji su za posebne identitete. Hrvatskom nacionalisti nije smetalo samo sve što je srpsko nego i jugoslavenski identitet, dakle *implicite* i svi drugi posebni identiteti; čim je Hrvatska dobila nezavisnost do rascjepa je došlo i prema Slovencima, a da ne govorimo prema Bošnjacima. Srpskom nacionalisti nikada nije bilo stalo do jugoslovenstva; on je uvijek mrzio hrvatski, kao i druge identitete, zato što ne priznaju srpski kao jugoslavenski identitet. Srpski nacionalist je mrzio ne samo hrvatskog nacionalistu, koji je mrzio njega, nego i projugoslavenskog Hrvata. Danas kada je, nakon odlaska sa srpske scene hipokritskog jugoslovenstva, srpski nacionalizam pokazao svoje pravo lice, njemu nije stalo ni do Crne Gore, preferirajući neadekvatnom imenu Jugoslavija adekvatnije – Srbija. S druge strane, budući da hrvatsko-srpski, i bilo koji drugi, nacionalista nije u stanju da se bori protiv zajedničkog identiteta ni u jeziku ni u košarci, jer je superiornost očita, njemu treba srpski odnosno hrvatski nacionalista da bi dokazao svoju superiornost.

Problem, dakle, nije u zajedničkom identitetu nego u onome što je preostalo od posebnih identiteta nakon što je nastao zajednički. Ali to još uvijek ne znači da je problem izvan multikulturalizma. Nacionalizam je, ipak, fenomen koji prati proces multikulturalizma. (18) U periodima nacionalizma, tj. periodima u kojima posebni (etnički, vjerski, katkada regionalni) kulturni identiteti postaju zatvoreni, ta svijest o superiornosti zajedničkog identiteta u odnosu na uži, nacionalni ili vjerski ili bilo koji drugi, koja je do jučer bila osnovom

uzajamnog približavanja, postaje sada uzrokom otpora prema svemu zajedničkom, svemu tuđem i čak negiranja vlastitog ukoliko je ono prihvaćeno od drugih. Nacionalista uspostavlja granice, kako stare koje su nekada bile izbrisane, tako i nove koje nikada nisu postojale. On se plaši upoređivanja s drugima. Strah od zajedničkog je strah od superiornog i boljeg. Strah od boljeg i superiornijeg je samo dokaz vlastite inferiornosti i mizernosti. Kulturne granice samo služe da se uspostave političke granice kako bi se zaštitila nacionalna prosječnost ili čak proglasila genijalnošću.(19) Nacionalisti se posebno plaše ičeg zajedničkog. Kompleks manje vrijednosti tjera ih da ga se riješe i zato postaju agresivni prema tom višem i ulaze u sukob s njim. Nije Jugoslavija nestala zbog toga što su Srbi i Hrvati veoma distinktivni nego zato što su i jedni i drugi bili bolji dok su bili i Jugoslaveni, i za sebe i za druge. Jugoslavenstvo nije nestalo ni zato što su srpstvo i hrvatstvo bili potisnuti, nego je jugoslavenstvo smetalo srpskim i hrvatskim nacionalistima zato što je u njemu učestvovalo i bošnjaštvo, i slovenstvo, i crnogorstvo, i makedonstvo, i albanstvo itd., i tek kao takvo bilo bolje. I samo dotle dok su u jugoslavenskom identitetu učestvovali mnogi, ono je bilo superiorno. U trenutku kada se srpstvo počelo izdavati za jugoslavenstvo, ono niti je bilo jugoslavenstvo ni superiorno. Isto vrijedi i za bosanski ili balkanski multikulturalni identitet.

Karakterističan je slučaj Bosne još jednom. Predrasude, ili namjerno isfabricirane predstave, o “drevnoj mržnji” (20), ali i one o “prirodnom savezništvu” pojedinih etničkih grupa, otpadaju već kada se pogleda kada su i pod kojim uslovima Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni bili u sukobu ili pak savezništvu. Za vrijeme Turske, u kojoj su muslimanski Bošnjaci bili povlašteni, pravoslavni Srbi i katolički Hrvati su biti saveznici; za vrijeme Austro-Ugarske, prihvaćenoj od katoličkih Hrvata u Bosni, antiaustrijsku i čak protursku alijansu su pravili Bošnjaci i Srbi, koji su čak preferirali sultanov suverenitet *keiserovom*, a za vrijeme prve Jugoslavije, koja je svakako bila (malčice!) naklonjena pravoslavnim Srbima, došlo je do približavanja Bošnjaka i Hrvata. I to je, ustvari, istina, rečena ukratko, o “drevnoj” mržnji i “prirodnom” savezništvu. Ona se izbjegava među “zapadnim liderima u njihovim javnim komentarima o bosanskom ratu” već i zbog toga što ona ukazuje i na izvore – kako mržnje tako i savezništava među balkanskim narodima.(21) Na mjesto mržnje došlo je “bratstvo-jedinstvo” u vrijeme Drugog svjetskog rata i druge Jugoslavije; “prirodno savezništvo” raspalo se kao balon od sapunice u sukobu Hrvata i Bošnjaka ratne 1993, jednako kao što su se raspadala i ranija savezništva. Mržnje i savezništva u Bosni, Jugoslaviji i na Balkanu nisu ni vječna ni prirodna. Ni njihovi uzroci nisu ni vječni ni prirodni. Zato su i pomirenja opet moguća, i samo su ona vječna i prirodna. Doduše, za pomirenje su ovoga puta potrebni

istina i kazna. Ovog puta nema ni Partije ni Tita. I danas bi Tito, nakon svega što se dogodilo tokom posljednjeg rata, vjerovatno, rekao: “Dajte mi vlast (tj. Partiju) i TV i napraviti ću ‘bratstvo-jedinstvo’ za šest mjeseci!” Ili bi, možda, ipak, kao na onom sarajevskom ratnom grafitu, u kojem ga je neki Sarajlija očajnički pozivao u pomoć: “Tito, vrati se!” – umoran i od Bosne i Jugoslavije i Balkana, radije rekao: “Nisam lud!” Nema nade da će se Tito, Partija ili “bratstvo-jedinstvo” više ikada vratiti. Važnije je nadati se da Amerikanci budu dovoljno ludi da tamo (ovdje) ostanu što duže.

Notes

1. Ovakva ocjena posebno smeta Willu Kymlicki, *Politics in the Vernacular*, Oxford University Press, 2001, str. 203–204.
2. Warren Zimmermann, *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and its destroyers - America's last ambassador tells what happened and why*, Times Books/Random House, New York/Toronto, 1996.
3. Džemal Sokolović, *Identità: causa o risultato del conflitto? – La Bosnia è solo un caso*, “Futuribili”, 1-2, Gorizia, 1998.
4. Ole-Fredrik Einarsen, *Hva mener vi med integrering – egentlig?*, sosiolog og programkoordinator i Norsk Folkehjelp [www](http://www.folkehjelp.no).
5. John McGarry, Brendan O'Leary, *The Politics of Ethnic Conflict Regulations*, Routledge, London, 1993.
6. Mile Lasić, *Trka za poklonima*, “Oslobođenje”, 25. 12. 2000.
7. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations?*, “Foreign Affairs”, Summer 1993, Vol. 72, No.3; Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon&Schuster, New York, 1996; vidjeti moju kritiku Huntingtonove ideje izloženu u “*Memorandum sa Harvarda*”, Behar, 1997, br. 30.
8. Posebno je široko raširen termin “etnički sukob”. Upotrebljava ga i Zlatko Isaković, *Democratization, Democracy and Ethnic Conflicts in the Balkans*, “Southeast European Politics”, Vol 1, No. 1, October 2000. Samo se po sebi razumije da se svi konflikti u kojima su prepoznatljivi etnički identiteti učesnika definiraju kao etnički. Čini se da to dolazi stoga što se čak ni sam pojam konflikta ne definira drugačije nego tautološki: “Conflict in general could be defined as dynamic and manifest conflict processes consisting of certain phases.”
9. To sam pokušao i učiniti: Džemal Sokolović, *Is there an ethnic problem?*, “Balkan forum”, Skopje, No 4(13), 1995; također u Džemal Sokolović, *Nation vs. People, Bosnia is just a Case*, Cambridge Scholars Press (Publishing), New Castle, the U.K., 2006, i *Nacija protiv Naroda*, Biblioteka XX vijek, Beograd, 2006.
10. Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997, str. 5.

11. Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Zagreb, IZ, 1990, str. 45.
12. Tone Bringa, *Tito*, in John Borneman, ed., *Death of the Father: An Anthropology of Closure in Political Authority*, forthcoming.
13. Svein Mønnesland, *1001 days*, Sypress Forlag, Oslo, 2001; vidjeti sliku sa naslovne strane knjige Stevana K. Pavlowitca, *Serbia, The History behind the Name*, Hurst&Company, London, 2002.
14. Hugh Poulton, *Who are the Macedonians?* Hurst&Company, London, 2000, str. 56, 81. i 99.
15. Muhamed Hadžijahić, *ibidem*, str. 227
16. Predrag Matvejević, *S puta po Srbiji*, neobjavljeni rukopis.
17. Stjepan Siber, *Država, iznad svega*, (intervju), DANI, br. 188, 2001.
18. Zanimljivu analizu između multikulturalizma i nacionalizmu, na primjeru Australije, nudi Nobuaki Suyyama, *Australian Multiculturalism Reconsidered: with Reference to Nationalism*, "Journal of Teikyo Heisei University", Vol.18, December 2006, Ichihara City, Japan.
19. Džemal Sokolović, *Nacija protiv naroda*, Oslo, Sypress Forlag, 1997.
20. Noel Malkolm, *Bosnia – A Short History*, Macmillan, London 1994, str. 20.
21. Sabrina P. Ramet i Letty Coffin, *German Foreign Policy Towards the Yugoslav Successor States, 1991-1999*, "Problems of Post-Communism", januar – februar 2001.